

INHOUD

	<i>De leerbaarheid van de liefde</i>	9
	INLEIDING	
	PIET GERBRANDY	
	<i>Personalia van de auteurs</i>	19
1	<i>Bijslaap als bijzaak</i>	25
	EROS EN LIEFDE IN DE TALMOED	
	IRENE ZWIEP	
2	<i>Plato over liefde</i>	43
	SYMPOSIUM EN PHAEDRUS	
	CASPER DE JONGE EN MARLEIN VAN RAALTE	
3	<i>Leerdicht of liefdesgedicht?</i>	67
	DE ARS AMATORIA VAN OVIDIUS	
	MARK HEERINK	

- 4 *Berekenend en meedogenloos* 83
MINNAAR, ECHTGENOOT EN PROSTITUEE IN
DE KAMASOETRA
HERMAN TIEKEN
- 5 *De kleur van liefde* 101
HOOFSE ROMANTIEK IN DE KLASSIEKE JAPANSE
LITERATUUR
IVO SMITS
- 6 *Leven en liefde in Moors Córdoba* 119
IBN HAZM, *DE RING VAN DE DUIF*
REMKE KRUK
- 7 *Aardse wortels van de mystieke geliefde* 141
PERZISCHE POËZIE UIT DE MIDDELEEUWEN
ASGHAR SEYED-GOHRAB
- 8 *Sterk als de dood is de liefde* 161
BERNARD VAN CLAIRVAUX EN DE MONASTIEKE
VERBEELDING VAN DE LIEFDE
BURCHT PRANGER
- 9 *De taal der liefde* 181
MEERSTEMMIGHEID IN *DE AMORE* VAN
ANDREAS CAPELLANUS
PIET GERBRANDY

10	<i>Leren omgaan met een ramp</i>	199
	DIRC POTTER HERSCHRIJFT OVIDIUS	
	OLGA VAN MARION	
11	<i>Maakt passie ons een beter mens?</i>	221
	DE LEER DER LIEFDE VAN FENG MENGLONG (1574-1646)	
	WILT L. IDEMA	
12	<i>Paradoxen en onbeslisbaarheid</i>	239
	LES LIAISONS DANGEREUSES VAN CHODERLOS DE LACLOS	
	SJEF HOUPPERMANS	
	<i>Noten</i>	259
	<i>Register van namen</i>	267

De leerbaarheid van de liefde

INLEIDING

PIET GERBRANDY

Wie zou durven ontkennen dat liefde een raadselachtige kracht is die levens vormt en ontwricht? Vrijwel iedereen krijgt vroeg of laat te maken met overweldigende dan wel frustrerende erotische ervaringen, en velen beschouwen een bestaan zonder liefde als leeg en zinloos. Niet alleen in de wereldliteratuur, van de poëzie van Sappho en het Bijbelse Hooglied tot *Jazz* van Toni Morrison en *De eenzaamheid van de priemgetallen* van Paolo Giordano, vindt men duizenden pogingen om door te dringen in het mysterie van de liefde. Ook filosofen hebben erover nagedacht en haar in sommige gevallen tot een kernbegrip van hun systeem gemaakt. Voor Empedocles (vijfde eeuw v.Chr.) is Liefde een kosmisch principe dat elementen met elkaar verbindt, Plato ziet Eros als aanjager van wijsheid, christelijke denkers hebben de mond vol van *caritas* en Emmanuel Levinas acht het openstaan voor de Ander de sleutel tot moreel handelen. Recentelijk schreven de Nederlandse filosoof Ad Verbrugge en de Duitse denker Byung-Chul Han behartigenswaardige boeken over liefde, terwijl de Vlaamse psychoanalyticus Paul Verhaeghe, voortbouwend op het werk van Freud en Lacan, in *Liefde in tijden van eenzaamheid* een poging doet greep te krijgen op

erotiek en seksualiteit.¹ Blijkbaar is het raadsel nog niet doorgrond.

Een fraai voorbeeld van denken over liefde biedt de Duits-Amerikaanse filosoof Erich Fromm met het immens populaire boek *The Art of Loving* (1956). In zijn optiek is liefde een kunst die het vermogen heeft de beslotenheid van het ik te doorbreken, waardoor zij ook de basis vormt voor een samenleving van individuen die zich bij elkaar betrokken voelen. Verschijningsvormen zijn bijvoorbeeld moederliefde, erotische liefde en de liefde voor God, en iedere liefde wordt gekenmerkt door zorg, verantwoordelijkheid, respect en kennis. Liefhebben kun je leren. Dat vergt discipline, concentratie, geduld en de overtuiging dat meesterschap in deze kunst van onschatbare waarde is. Wie de liefde als een redeloze tiran ervaart, behoeft scholing en sturing. Beschaafde mensen laten zich niet meeslepen door onbeteugelde emoties.

Heeft Fromm gelijk met zijn stelling dat liefde leerbaar is? Vanzelfsprekend gaat aan die vraag een fundamentele kwestie vooraf: wat is liefde eigenlijk? Hebben de genoemde schrijvers en denkers het wel over hetzelfde? Wat is het verband tussen liefde en seksualiteit? En gaat het om universeel menselijke fenomenen, of is liefde net zo cultuurgebonden als taal, eetgewoonten en religie? Maar om dat te kunnen onderzoeken, zullen we toch eerst met een definitie moeten komen, en het is zeer de vraag of dat kan.

Laten we om te beginnen vaststellen dat seksualiteit onmiskenbaar een biologische basis heeft.² Seksuele prikkeling wordt veroorzaakt door hormonen die, evolutionair gezien, de functie vervullen levende wezens aan te sporen tot voortplanting. Dat impliceert geenszins dat alle seks van nature op procreatie gericht is, ook bij dieren niet. Seksualiteit is een blinde kracht die, behalve om nageslacht te verwekken, ingezet kan worden om, bijvoorbeeld, macht uit te oefenen, verve-

ling te verdrijven, frustraties af te reageren of, niet onbelangrijk, genegenheid te uiten – tussen mensen van verschillend dan wel hetzelfde geslacht.

Iets geheel anders is wat we gewoonlijk verliefdheid noemen, een vermoedelijk ook bij dieren voorkomende, tijdelijke verslingerdheid aan één individu. Ook verliefdheid of, zoals het in Angelsaksische literatuur heet, ‘romantic love’ heeft een biologisch substraat. Diverse studies van zowel psychologen als fysiologen wijzen uit dat de roes van een hevige verliefdheid zelden langer aanhoudt dan anderhalf jaar. Antropologisch onderzoek maakt aannemelijk dat verliefdheid in alle culturen voorkomt en in de meeste gevallen losstaat van huwelijkse verbintenissen.³ Opmerkelijker is misschien de observatie dat verliefdheid lang niet overal een seksuele component blijkt te hebben.

Ten slotte is er de langdurige, stabiele liefde, die niet altijd eenvoudig onderscheiden kan worden van vriendschap. Ook van deze vorm van verbondenheid wordt aangenomen dat ze een biologische oorsprong heeft. Daar mensenkinderen hulpeloos geboren worden, zouden vrouwen de steun en bescherming van mannen nodig hebben totdat het kroost zich enigszins kan redden. Omgekeerd zullen mannen niet de neiging hebben zich in te spannen voor kinderen van wie ze niet min of meer zeker weten dat zij ze verwekt hebben. Een vertrouwensband die enkele jaren aanhoudt vormt zo een garantie voor de voorspoedige ontwikkeling van eigen nageslacht. Maar of dat nu de correcte evolutionaire reconstructie van standvastige liefde is of niet, het spreekt vanzelf dat mensen deze vorm van innige omgang met elkaar altijd naar eigen inzicht, aanleg en behoeften hebben kunnen modelleren. Levenslange affectieve banden tussen mensen van hetzelfde geslacht zijn even natuurlijk als relaties tussen vrouw en man.⁴

Aangenomen dat seksualiteit, verliefdheid en liefdevolle

verbondenheid wezenlijk van elkaar verschillen en elkaar slechts ten dele overlappen, is het duidelijk dat mensen keuzes kunnen en moeten maken in hun omgang met deze verschijnselen. Daar komt bij dat seksuele lust en verliefdheid, irrationeel als ze zijn, zich vaak als dermate onhandelbaar manifesteren, dat ze zorgvuldig gekoesterde sociale structuren kunnen ontwrichten. Alle culturen hebben dan ook methodes bedacht om die ongrijpbare driften te reguleren. Een van de meest voorkomende instituties is die van het huwelijk, waarbij een man en een vrouw ervoor kiezen (of door hun familie of gemeenschap ertoe worden verplicht) samen kinderen groot te brengen en bij hun overlijden alleen aan hen hun bezit door te geven. In sommige samenlevingen worden ook relaties tussen geliefden van hetzelfde geslacht gereguleerd: veel westerse landen kennen tegenwoordig het homohuwelijk, maar in het klassieke Athene golden, als we Plato mogen geloven, stringente normen waar het de eros tussen mannen betrof. Het behoeft geen betoog dat het huwelijk wereldwijd een grote verscheidenheid kent en heeft gekend, maar dat in veruit de meeste gevallen mannen meer gelegenheid hadden (en vaak nog hebben) dan vrouwen om ook daarbuiten erotisch actief te zijn. Als de geschiedenis en de antropologie ons iets leren, is het wel dat een levenslange verbondenheid die voortkomt uit verliefdheid en in seksuele zin exclusief op die ene persoon is gericht, buitengewoon zeldzaam is.

Maar aan reguleren en kanaliseren ontkomt men niet, want geen samenleving lijkt openbare promiscuïteit een goed idee te vinden, en doorgaans geldt het als op zijn minst onhandig om onmiddellijk toe te geven aan iedere verliefdheid. Overspel is aan de orde van de dag, maar wordt geacht discreet plaats te vinden, en prostitutie wordt vaak oogluikend toegestaan. Ook subculturen waarin het tot aanbeveling strekt er vele partners op na te houden, kennen hun ongeschreven codes en regels. Een radicale vorm van disciplineren is die van

de ascese, die seksualiteit geheel uitbant, of van de mystiek, die erotische gevoelens sublimeert en spiritualiseert.

Hoe leert men de regels? Zowel in traditionele als in moderne samenlevingen vindt er een vorm van instructie plaats, die informeel of geritualiseerd kan zijn, maar in elk geval niet op schrift staat en zelfs volledig impliciet kan blijven. Ouderen vertellen jongeren hoe het hoort of geven het goede voorbeeld, volwassenen houden elkaar in de gaten en nemen elkaar de maat. Wie de normen niet respecteert, wordt tot de orde geroepen of uit de groep gestoten. Maar culturen evolueren, onder invloed van politieke, economische of demografische factoren, en waar het normbesef van de ene groep botst met dat van een andere, kan er verwarring ontstaan: we hebben altijd begrepen dat het zo moest, maar nu blijkt ineens dat het ook anders kan. Zo'n clash kan tot gevolg hebben dat men ineens de behoefte voelt datgene wat altijd vanzelfsprekend was te expliciteren of aan te passen. Misschien is het geen toeval dat enkele van de teksten die we in dit boek presenteren, zijn geschreven door auteurs die zich scherp bewust waren van het feit dat er iets te kiezen viel.

Dat is echter niet de enige drijfveer om een boek te schrijven waarin potentiële minnaars en minnaressen wordt uitgelegd wat van hen verwacht wordt. Omdat seks en verliefdheid met taboes zijn omgeven, vormen ze een dankbare bron van verhalen en speculatie, want het geheime, het verbodene en het ongemakkelijke zijn grappig en opwindend. We zien dan ook dat schrijvers, filosofen en dichters graag met erotische thema's spelen, en het wekt geen verbazing dat daarbij de liefdesinstructie niet wordt gespaard. Ovidius' *Ars amatoria*, de *Kamasoetra* en Andreas Capellanus' *De amore* vertonen al de kenmerken van een parodie: impliciet laten ze zien dat liefde niet is vast te leggen in een regelsysteem. Ze zouden het boek van Fromm niet au sérieux hebben genomen.

Intussen hebben we nog geen eenduidige definitie van lief-

de gegeven. Dat kan ook niet, want de verschijnselen die hierboven zijn genoemd, worden in iedere samenleving anders geconceptualiseerd. Men kan de nadruk leggen op handelingen of op gevoelens, op seks of op genegenheid, men kan economische, morele of religieuze aspecten als essentieel aanmerken. Iedere liefdestekst moet in zijn eigen cultuurhistorische context geplaatst worden om prijs te kunnen geven wat de auteur onder liefde, verliefdheid of seksualiteit verstaat, en dat is zonder uitzondering iets totaal anders dan wat de moderne westerling (als dat een werkbare generalisatie is) eronder verstaat.

Voor dit boek hebben we twaalf (groepen van) teksten geselecteerd en Leidse en Amsterdamse specialisten gevraagd er een pakkend essay over te schrijven. Het project is voortgekomen uit een symposium dat in november 2013 in Leiden werd gehouden onder de titel *Lessen in de liefde. Grote klassieken over wellevendheid en erotiek*. De drijvende kracht achter die conferentie was Marlein van Raalte, die er een lezing hield over Plato's *Symposium*, zonder twijfel een centrale tekst in het westerse discours over liefde. De behandelde werken kennen een ruime geografische en historische diversiteit, want we beginnen met Genesis, passeren Plato en Ovidius, reizen via Córdoba, India en Perzië naar Japan en China, om in het achttiende-eeuwse Frankrijk te eindigen. Niettegenstaande deze verscheidenheid is dit boek natuurlijk verre van volledig. Babylonische, Afrikaanse, Koreaanse, Slavische en Latijns-Amerikaanse traktaten, om enkele belangrijke cultuurgebieden te noemen, ontbreken in ons overzicht, maar ook als we ons tot Europa hadden willen beperken, was het aantal relevante werken onafzienbaar geweest. We hopen desondanks dat de waaier van visies veelkleurig genoeg is om de rijkdom van het onderwerp te illustreren.

De lezer zal merken dat de besproken teksten tot uiteenlo-

pende genres behoren. Plato schrijft dialogen, Ovidius een parodie op een leerdicht, de Talmoed is een eeuwen durend debat, *Het verhaal van Genji* zou men, net als *Les liaisons dangereuses*, een roman kunnen noemen, terwijl Andreas Capellanus allerlei literaire genres combineert. Wat ze gemeen hebben is een didactisch aspect: bestudeer deze tekst, en je weet wat je in het domein van de liefde kunt verwachten. Bovendien staat de liefde nooit op zichzelf, want de meesten van onze auteurs menen dat men door haar te leren kennen ook expertise verwerft op andere terreinen. De ideale minnaar is doorgaans sportief, welbespraakt, intellectueel onderlegd en goed ingevoerd in sociale kringen die er volgens de schrijver toe doen.

Er waren, menen wij, goede redenen om in de achttiende eeuw te stoppen. De afgelopen twee eeuwen geven enkele ontwikkelingen te zien die maken dat culturele diversiteit op het gebied van liefde en erotiek afkalft, althans minder afhankelijk is geworden van traditionele opvattingen en gebruiken binnen gemeenschappen.⁵ Twee factoren speelden daarbij een hoofdrol: de Romantiek en de industrialisatie, waarvan de laatste samenging met kolonisatie en globalisering. Men zou de Romantiek kunnen beschouwen als een beweging die het gevoelsleven van het individu emancipeerde en op een voetstuk plaatste.⁶ Dichters en denkers idealiseerden tragische verliefdheden, lezers en theaterbezoekers kregen verhalen voorgeschoteld waarin liefde zich niets aantrok van welk maatschappelijk keurslijf dan ook, zonder dat daar een morele veroordeling bij werd geleverd.

Tegelijkertijd ontstond, aanvankelijk vooral in de geïndustrialiseerde steden van Europa en Noord-Amerika, de gelegenheid voor jonge mannen én vrouwen om elkaar buitenshuis te ontmoeten zonder dat hun ouders of andere familieleden een oogje in het zeil konden houden. Voor het eerst in de geschiedenis kregen potentiële geliefden de mogelijkheid el-